

مختصری از شرح حال و کتابشناسی آثار استاد فقید سید جلال الدین محدث ارموی

• دکتر علی محدث پژوهشگر متون

حوزه علمی را تقریباً از هم پاشیدند. گروه زیادی از طلاب و مردم را گرفتند و او را که در آن موقع در یکی از حجره‌های «مدرسه میرزا جعفر» به تحصیل مشغول بود و در آن حادثه یکی دو شب را در زندان گذراند از کشتن و مصدوم کردن بی‌رحمانه طلاب توسط دژخیمان حکومت وقت یاد می‌کرد.

پس از آن حوادث به تهران عزیمت نمود. مصمم بود که به نجف برود ولی بالاخره در تهران به استخدام وزارت فرهنگ درآمد و به تبریز رفت و در دبیرستان نظام آنجا به تدریس پرداخت. در سال ۱۳۲۰ با ورود روس‌ها به آذربایجان، او به تهران بازگشت و در کتابخانه ملی تهران با سمت رئیس قسمت مخطوطات به خدمت خود ادامه داد.

در این هنگام بود که با مجالس روزهای جمعه سید نصرالله تقوی که مجالس علم بود رابطه یافت و با آن مرحوم آشنا شد که تصحیح و طبع دیوان حاج میرزا ابی‌الفضل طهرانی نتیجه آن دوستی است. توسط مرحوم تقوی با محمد قزوینی و پس از آن با عباس اقبال دوستی یافت، دوستی با سه دانشمند مذکور چنان مستحکم و خالصانه بود که مرحوم پدرم تا آخر عمر از آن یاد می‌کرد. در سال ۱۳۲۲ شمسی ازدواج کرد و در سال ۱۳۳۵ شمسی به دعوت مکرر دانشکده معقول و منقول به آن دانشکده رفت و تا سال ۱۳۴۷ که بازنشسته شد در آنجا به تدریس اشتغال داشت. گرچه حقوق بسیاری از او پایمان کردند ولی خود درباره آنها نمی‌اندیشید. او کلاس‌های دبیرستان و دانشگاه را هم گذرانده بود و در اکثر آنها رتبه اول را کسب کرده بود. در سال ۱۳۴۲ در رشته علوم منقول از دانشکده الهیات تهران دکتری گرفت.

در رمضان سال ۱۳۲۳ قمری مصادف با ۲ قوس ۱۲۸۳ شمسی در شهر «ارومیه» به دنیا آمد. پسر بزرگ و فرزند اول خانواده بود. تحصیلات مقدماتی را در زادگاه خود فراگرفت. از همان سنین کودکی عشق فراوان به خواندن و نوشتن داشت. پدرش «میرقاسم» خورده مالک بود و اهل علم نبود. ولی تشویق‌های فراوان پدر بزرگش در آن سنین بی‌تردید در او مؤثر بوده است. او از سنین کودکی دو سه حادثه جنگ و قحطی را در همان زادگاهش به خاطر می‌آورد. پس از اتمام تحصیلات مقدماتی و فراگرفتن ادبیات فارسی به تکمیل معلومات خود پرداخت. ادبیات عربی (صرف و نحو و معانی و بیان و عروض و نظایر آن) و علوم اسلامی (فقه و اصول و منطق و فلسفه و حدیث و رجال و نظایر آن) را سال‌های سال در محضر اساتید دانشور آن شهر چون شیخ علی ولدیانی و دیگران فراگرفت، و با آنکه به علت ضعف بنیه گاهی بیمار می‌شد و پزشکان او را از خواندن درس زیاد باز می‌داشتند ولی او با عشق می‌خواند، تا آنکه در آن شهر بین دانشمندان مشهور و مشار بالبنان شد، و آیه الله فقید سید حسین عرب باغی او را - با آنکه در کسوت روحانیت نبود - به لقب «محدث» ملقب ساخت.

از آن پس برای بهره‌گیری از حوزه علوم اسلامی مشهد مقدس که در آن هنگام غنی و سرشار بود رخت سفر به آن شهر بست. در بین راه به «شبه‌ستر» وارد شد و با آنکه علمای آن شهر اصرار زیاد نمودند و همه گونه وسائل زندگی برای او مهیا کردند که حوزه علمی آن شعر را سرپرستی کند، ولی او نپذیرفت و به مشهد رفت. چهارسال از آن حوزه پرفیض بهره برد، تا آنکه قضیه انقلاب مشهد پیش آمد که توسط حکومت فاسد رضاخان به شدت سرکوب شد، حرم حضرت رضاع را گلوله باران کردند و مردم را در صحن قتل عام نمودند، و

هیچگاه در هیچ مجله‌ای مقاله ننوشت و فقط یک بار که شخصی کتابی را که او تنقیح نموده بود به نام خود منتشر ساخت، خواست مقاله‌ای بنویسد و حقیقت امر را بشناساند، اما با مشورت محمد قزوینی از آن هم صرف‌نظر نمود

فهرست آثار

۱۳۲۴ ش. تصحیح «میزان الملل». تألیف علی بخشی میرزا قاجار به سال ۱۳۰۵ ق (مؤلف از فارغ‌التحصیل‌های دارالفنون بوده و این کتاب را بر رد جوانان غرب زده و مادی‌گرای دوره خود نوشته است). متن ۱۹۲ ص + ۸۸ ص مقدمه و تزییل.

۱۳۲۷ ش. تصحیح «الصورم المهرقه فی نقد الصواعق المحرقة». تألیف قاضی نورالله شوشتری. به سال ۱۰۱۹ ق. (یکی از مهم‌ترین تألیفات کلامی قاضی شوشتری است که بر رد صواعق محرقة ابن حجر هبتمی نوشته است). ۳۴۰ ص.

۱۳۲۷ ش. تألیف «فیض‌الاله فی ترجمه القاضی نورالله» (در شرح احوال قاضی شوشتری و خاندانش. این رساله کامل‌ترین شرحی است درباره زندگی قاضی شوشتری). ۱۲۳ ص که در مقدمه صورم مهرقه چاپ شده است.

۱۳۲۷ ش. تصحیح «اسرار الصلوة» [ترجمه «التنبیهات العلیه علی وظائف الصلوة القلیبیه»]. تألیف زین‌الدین شهیدثانی. ترجمه محمدصالح بن محمد صادق واعظ (از علمای اواخر عهد صفویه). ۱۵۸ ص + مقدمه‌ای در معرفی کتاب.

۱۳۲۸ ش. تصحیح «دیوان الحاج میرزا ابی‌الفضی الطرانی». (ابی‌الفضی طهرانی، متوفی در سال ۱۳۱۶ ق.، ادیب و شاعر بزرگ یک قرن گذشته ایران است). ۴۰۸ ص + مقدمه‌ای در شرح حال شاعر و خدمات ایرانیان به زبان عربی در ۱۱۱ ص.

۱۳۲۹ ش. تصحیح «التفضیل». تألیف ابوالفتح محمدبن علی بن عثمان کراچکی (متوفی در سال ۴۴۹ ق.، درباره تفضی امیرالمؤمنین علی (ع) بر همه جهانیان به جز پیغمبر (ص)). ۳۴ ص.

۱۳۲۹ ش. تصحیح «التعریف بوجوب حق الوالدین» از ابوالفتح محمدبن علی بن عثمان کراچکی. ۱۰ ص. همراه با التفضیل چاپ شده است.

۱۳۳۰ ش. تصحیح «المحاسن» (در ۲ جلد). تألیف ابوجعفر أحمدبن محمدبن خالد برقی (متوفی در ۲۸۰ ق.، اولین کتاب از کتب خمسۀ حدیث شیعه). ۶۵۲ ص + مقدمه‌ای در اهمیت محاسن و عظمت مؤلف آن در ۶۰ ص.

۱۳۳۱ ش. تصحیح «النقض» (بعض مثالب النواصب فی نقض بعض فضائل الروافض). از تصانیف حدود ۵۶۰ ق. تصنیف عبدالجلیل قزوینی رازی. ۷۴۳ ص + ۱۵ ص مقدمه.

۱۳۳۱ ش. تصحیح «زادالسالك». تألیف محمدبن مرتضی (ملقب به فیض کاشانی). ۲۱ ص + ۱۲۴ صفحه در شرح آن.

۱۳۳۳ ش. استخراج فهرست کتاب «تدوین» رافعی. التدوین فی ذکر

تا آخر عمر به تألیف و تصحیح کتاب سرگرم بود. آخرین روز عمرش (یعنی روز جمعه ۴ آبان ۱۳۵۸) صبح مرا خواست که فلان کتاب را از کتابخانه پیداکن و بیاور. برایش بردم، و تا شب مشغول کار بود. نزدیک ساعت ۲ بامداد شنبه ۵ آبان ۱۳۵۸ شمسی (مصادف با ۵ ذیحجه ۱۳۹۹ قمری) به علت سسکته قلبی جهان را بدرود گفت و در جوار آرامگاه ابوالفتح رازی آرام یافت.

او در زندگی شخصی با افراد اندکی آمد و رفت داشت، و آنان همه کسانی بودند که با علم نسبتی داشتند. از این جمله به جز دانشمندان مذکور در فوق، از رفتگان، سید هادی سینا و عبدالحمید بدیع‌الزمانی کردستانی، و از زندگان جمال‌الدین اخوی و جعفر سلطان القرائی را به خاطر می‌آورم. او در دوستی مخلص بود و همه وقت نام دوست را به نیکی و با احترام می‌برد. بسیار کم سفر بود. یک بار سفر حج رفت. هر دو سه سال یک بار در تابستان به مشهد می‌رفت. موقعی برای گرفتن عکس از نسخه خطی ایضاح فضل‌بن شاذان به قزوین سفر کرد که تا مدتی از صدمه آن سفر رنجور بود. او عاشق علم بود. هر کتابی که برای تصحیح یا تألیف به دست می‌گرفت همه وجودش را بر سر آن می‌نهاد. بسیاری از ساعت‌های عمرش را فقط در چاپخانه‌ها گذرانده بود. در هنگام چاپ تفسیر گازر که پنج سال طول کشید اکثر روزها ساعت‌ها در چاپخانه می‌گذراند و در همانجا ناهاری مختصر می‌خورد، دقت او در تصحیح متون چنان بود که گاه هفته‌ها بر سر یک شکل یا لغت تحقیق می‌کرد به طوری که همه اطرافیان و دستیارانش را خسته می‌کرد ولی خود خسته نمی‌شد. هیچگاه در هیچ مجله‌ای مقاله ننوشت و فقط یک بار که شخصی کتابی را که او تنقیح نموده و پرداخته بود به نام خود منتشر ساخت، خواست مقاله‌ای بنویسد و حقیقت امر را بشناساند، اما با مشورت محمد قزوینی از آن هم صرف‌نظر نمود. او به خاندان پیامبر عشقی شدید داشت و خدمتگزاری به آن خاندان را باعث افتخار خود می‌دانست. اجازات علمی فراوانی از اساتیدش کسب کرده بود و به دقت در صندوقچه‌ای نگهداری می‌کرد که حدود سی سال پیش صندوقچه را به سرقت بردند. و شاید کسی که آن را برده پنداشته بود که پر از جواهر است! پس از آن اجازات چندی از مشایخ دیگر گرفت، که از جمله اجازه‌ای از شیخ آقا بزرگ طهرانی، و اجازه‌ای از شیخ محمدعلی معزی دزفولی.

نتیجه عمر پر برکت ۷۵ ساله او یک سلسله کتب و متون معتبر است که همه از مأخذ مهم اسلامی، شیعی و ادبی شمرده می‌شود، و گذشت روزگار جلوه آنها را افزون می‌نماید. در زیر فهرست آثار او را به ترتیب سال طبع درج می‌نمایم.

آیه‌الله فقید سیدحسین عرب باغی او را - با آنکه در کسوت روحانیت نبود - به لقب «محدث» ملقب ساخت

تألیف عبدالواحدبن محمد تمیمی آمدی. شرح از جمال‌الدین محمد خوانساری (در ۷ جلد (جلد هفتم فهرست آن است)). از انتشارات دانشگاه تهران. مجموع شش جلد ۳۲۲۰ ص + ۱۲۰ ص مقدمه، ج هفتم ۴۴۰ ص.

۱۳۴۰ ش. تصحیح «تفسیر شریف لاهیجی». تألیف بهاء‌الدین محمدبن شیخعلی شریف لاهیجی (در ۴ جلد (جلدهای ۳ و ۴ به تصحیح مرحوم دکتر محمد ابراهیم آیتی است)). ج ۱: ۸۵۶ ص + ۱۰۰ ص مقدمه در معرفی تفسیر و مفسر؛ ج ۲: ۹۴۵ ص، از انتشارات اداره کل اوقاف.

۱۳۴۲ ش. تصحیح «رساله طینت». از جمال‌الدین محمد خوانساری (به ضمیمه ج ۶ شرح غررالْحکَم چاپ شده است).

۱۳۴۲ ش. تصحیح «شرح فارسی کلمات قصار پیغمبر خاتم ص» (شرح شهاب‌الآخبار). تألیف قاضی قضاعی. شرح از شارحی ناشناخته در قرن هفتم هجری. از انتشارات اداره کل اوقاف. ۳۷۴ ص + ۳۰ ص مقدمه.

۱۳۴۲ ش. اهتمام و طبع «رجال ابن داود» (تقی‌الدین حسن بن علی بن داود حلّی). ۶۲۰ ص.

۱۳۴۲ ش. اهتمام و طبع «رجال برقی» (احمدبن محمدبن خالد برقی). ۱۰۰ ص (دو کتاب مذکور در یک مجلد به وسیله سیدکاظم موسوی تصحیح شده است). از انتشارات دانشگاه تهران. (هدیه دکتر اصغر مهدوی به دانشگاه).

۱۳۴۳-۱۳۴۴ ش. شرح فارسی مصباح الریعه و مفتاح الحقیقه از عبدالرزاق گیلانی (در ۲ جلد). ۵۴۶ ص + ۴۸ ص مقدمه. از انتشارات دانشگاه تهران.

۱۳۴۴ ش. تصحیح «رساله نیت». از جمال‌الدین محمد خوانساری. ۵۴ ص به ضمیمه شرح مصباح الشریعه چاپ شده است.

۱۳۴۴ ش. تصحیح «الرساله العلیه فی الاحادیث النبویه». تألیف کمال‌الدین حسین کاشفی بیهقی. ۳۷۴ ص + ۱۵۶ ص مقدمه و تعلیقات. از انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

۱۳۴۵ ش. اهتمام و طبع «سه رساله در علم رجال». ۱. توضیح الاشتباه و الاشکال تألیف محمدعلی ساروی؛ ۲. رساله فی معرفه الصحابه تألیف شیخ حر عاملی، ۳. رجال قاین تألیف محمدباقر آیتی بیرجندی. به تصحیح سیدکاظم موسوی. از انتشارات دانشگاه تهران. (هدیه دکتر اصغر مهدوی به دانشگاه).

۱۳۴۶ ش. اهتمام و طبع «الفصول الفخریه فی اصول البریه». تألیف

اخبار قزوین. تألیف عبدالکریم بن محمد رافعی (متوفی در ۶۲۳ ق.)، از متون مهم تاریخی مربوط به قزوین است. این فهرست از روی نسخه عکسی کتابخانه اسکندریه استخراج شده است. ۱۰۳ ص + ۱۶ ص مقدمه.

۱۳۳۴ ش. تصحیح «دیوان قوامی رازی». (از گویندگان نیمه اول قرن ششم هجری). ۱۷۳ ص + ۱۱۲ ص مقدمه و تعلیقات
۱۳۳۴ ش. تصحیح «نجاتی». (در ذکر احکام غیبت و تعریف توبه نصح و شرایط و آداب آن). تألیف شیخ ابومحمد بسطامی. ۱۴۸ ص + مقدمه‌ای درباره کتاب.

۱۳۳۴ ش. تصحیح «دیوان سیدفضل‌الله راوندی کاشانی». (از علمای بزرگ شیعه در قرن ششم ق.) ۱۹۸ ص + ۱۵۳ مقدمه و تعلیقات.

۱۳۳۵ ش. تألیف. «مقدمه نقض و تعلیقات آن». ۱۶۰ ص.

۱۳۳۶ ش. تألیف. «کلید نقض» (یا فهرست بعض مطالب النواصب)، همراه با فهرست «مقدمه نقض و تعلیقات آن». ۱۶۶ ص + ۴۰ ص.

۱۳۳۷ ش. تصحیح «آثار الوزراء». تألیف سیف‌الدین حاجی بن نظام عقیلی (از تألیفات نیمه دوم سده نهم ق.). ۳۶۸ ص + ۳۶ ص. از انتشارات دانشگاه تهران.

۱۳۳۷-۱۳۴۱ ش. تصحیح «تفسیر گازر» موسم به «جلاء الاذهان و جلاء الاحزان». تألیف ابوالمحاسن حسین بن حسن جرجانی. (در ۱۱ جلد (جلد یازدهم فهرست آن است)) بیش از چهار هزار صفحه، با مقدمه‌ای در معرفی تفسیر و مفسر و خاتمه و تکلمه‌ای در ۱۶۴ ص.

۱۳۳۸ ش. تصحیح «نسائم الاسحار من لطائف الاخبار» در تاریخ وزراء. تألیف ناصرالدین منشی کرمانی (به سال ۷۲۵ ق.). از انتشارات دانشگاه تهران. ۱۲۰ ص + ۱۰۰ ص مقدمه + ۴۰ ص تعلیقات.

۱۳۳۸ ش. تصحیح «مفتاح التحقیق». تألیف شیخ محمدعلی معزی دزفولی. ۸۰ ص.

۱۳۳۸ ش. تصحیح «نقاوه الصابه فیمن أجمعت علیه الصابه». تصنیف حاج میرزا ابوالفضل طهرانی. ۴۴ ص. (این منظومه شرح ارجوزه رجالیه بحرالعلوم علامه طباطبائی است که به این بیت آغاز می‌شود:

قد أجمع الكل علی تصحیح ما بصرع عن جماعة فلیعلما)

۱۳۳۹ ش. تصحیح «شش رساله فارسی». تألیف مولی محمد طادوقمی. ۳۴۴ ص.

۱. معالجه النفس؛ ۲. مباحثه النفس؛ ۳. ترجمه تنبیه الراقدین؛ ۴. رساله در زکوة؛ ۵. رساله در صلوة؛ ۶. تحفه عباسی.

۱۳۳۹-۱۳۴۲ ش. تصحیح «شرح فارسی غررالْحکَم و دررالکلم».

او عاشق علم بود. هر کتابی که برای تصحیح یا تألیف به دست می‌گرفت، همه وجودش را بر سر آن می‌نهاد

۱۳۵۸ ش. تألیف تعلیقات نقض (در ۲ جلد)، بالغ بر ۱۵۰۰ صفحه. از انتشارات انجمن آثار ملی.

مجموع آنچه یاد شد ۷۳ جلد کتاب و رساله است. جز اینها، آن استاد فقیه کتاب‌های دیگری تألیف و یا تصحیح نموده و برخی از آنها را به چاپ رسانده ولی بعض دیگر هنوز به طبع نرسیده و به صورت خطی باقی است که اهم آنها را در اینجا یاد می‌کنم:

۱. کشف الکربه فی شرح دعاء الندبه. این کتاب نتیجه ۶۰ سال کار آن فقیه است او به دعای ندبه عشق فراوانی داشت و از آغاز جوانی، خود به آن دعا اهتمام می‌نمود. او از چندین نفر استادان خود خواسته بود آن را شرح نمایند، که ایشان نیز خواسته او را اجابت نمودند و یکی از آنان آن را در ارجوزه‌ای منظوم ساخت. آن شروح در کتابخانه او موجود است و در ذریعه شیخ آقا بزرگ طهرانی معرفی شده است.

خود آن فقیه چون آن شروح را کافی و شافی نیافت از همان دوره جوانی به شرح دعای ندبه اهتمام ورزید و تا آخر عمر به آن مشغول بود. خصوصاً در اواخر عمر چند سالی مستقیماً به آن پرداخت ولی از آنجا که آن مرحوم وسواس عجیبی داشت که مطلبی را فروگذار نکند، موفق نشد تألیف آن را خود به پایان برد و به چاپ رساند. اما تقریباً همه مشکلات آن را حل نموده و کارهای آن را انجام داده است و ما امیدواریم در آینده نزدیکی به آن بپردازیم و آن را به چاپ برسانیم.

۲. شرح بر «الاصول الاصلیه» فیض کاشانی. شرحی است مفصل بر آن کتاب که آن مرحوم در جوانی نوشته، و یکی دو بار در این اواخر مصمم به چاپ آن گشت ولی این کار هم به مرحله عمل درنیامد.

۳. برگ سبر، جنگ نظم و نثر است. شروع تألیف آن ۱۰ مرداد ۱۳۲۹ ش.

۴. ایمان و رجعت (در ۴ جلد) موضوع آن اثبات رجعت است.

۵. تشریح الزلازل بأحادیث الافاضل.

۶. عشق و محبت.

۷. ترجمه وسیله القربه فی شرح الندبه.

۸. تصحیح کتاب «الأربعین من الأربعین عن الأربعین فی فضائل امیرالمؤمنین» تألیف شیخ منتخب‌الدین علی بن عبیدالله رازی که تا سال ۶۰۰ هجری حیات داشت است. این کتاب را در عرض چند سال تصحیح نموده و با حواشی بسیار مفصل آماده چاپ نمود که چون وسائل مادی طبع آن مهیا نشد، هنوز به صورت خطی باقی است.

نسابه معروف جمال‌الدین احمدبن عنبه (مؤلف عمده الطالب). به تصحیح سید کاظم موسوی. با مقدمه‌ای از استاد فقیه محدث و مقدمه‌ای از استاد جلال‌الدین همایی. ۳۰۴ ص + ۴۴ ص.

۱۳۴۹ ش. تصحیح «شرح المائه کلمه لأمیرالمؤمنین علی بن ابی طالب ع». تألیف کمال‌الدین میثم بن علی بن میثم بحرانی. ۲۷۲ ص + ۱۴ ص مقدمه.

۱۳۴۹ ش. تصحیح «شرح المائه کلمه لأمیرالمؤمنین علی بن ابی طالب ع». تألیف عبدالوهاب. ۷۵ ص.

۱۳۴۹ ش. تصحیح «مطلوب کل طالب من کلام امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب». تألیف رشیدالدین و طواط. ۵۰ ص. (۳ جلد کتاب مذکور در یک مجلد شده است).

۱۳۴۹ ش. تصحیح «الاصول الاصلیه». تألیف محمدمحسن فیض کاشانی. ۲۰۰ ص + ۸ ص مقدمه.

۱۳۴۹ ش. تصحیح «الحق المبین فی تحقیق کیفیه التفقه فی الدین». تألیف فیض کاشانی. ۱۶ ص. (این دو رساله در یک مجلد به چاپ رسیده است).

۱۳۵۱ ش. تصحیح «الایضاح». تصنیف علم‌الدین فضل بن شاذان نیشابوری (متوفی در سال ۲۶۰ ق.). ۵۰۴ ص + ۱۰۲ ص مقدمه + ۱۲۲ ص تعلیقات. از انتشارات دانشگاه تهران.

۱۳۵۲ ش. تصحیح فردوس (در تاریخ شوشتر و برخی از مشاهیر آن). تألیف علاءالملک مرعشی شوشتری (پسر قاضی نورالله شوشتری شهید). ۱۴۴ ص + ۵۵ ص مقدمه + ۱۱۶ ص تعلیقات. از انتشارات انجمن آثار ملی.

۱۳۵۴ ش. تصحیح «حکمت اسلام». تألیف محمدصالح بن محمدباقر قزوینی. ۲۰۰ ص. از انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

۱۳۵۴ ش. تصحیح «الغارات». تألیف ابواسحاق ابراهیم بن محمد تقفی کوفی (متوفی در سال ۲۸۳ ق.). (در ۲ جلد) ۶۳۳ ص + ۱۰۰ ص مقدمه + ۴۶۰ ص تعلیقات. (چاپ دوم این کتاب ۶ ماه بعد دوباره به وسیله انجمن آثار ملی انجام شد).

۱۳۵۴ ش. تصحیح «الدلائل البرهانیة فی تصحیح الحضرة الغرویة». تألیف علامه جمال‌الدین ابی منصور حسن بن مطهر حلی. ۴۸ ص.

(در تعلیقات «الغارات» چاپ شده است. (تعلیقه ۵۸)).

۱۳۵۸ ش. تصحیح «نقض». تألیف عبدالجلیل قزوینی رازی. با مقابله و تصحیح و تعلیقات مجدد. ۷۲۰ ص + مقدمه، از انتشارات انجمن آثار ملی.